

МРНТИ16.01.11

Н.Қ.Шүленбаев

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
гуманитарлық ғылымдар магистрі
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАҢА ӘЛІПБИ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ КЕПІЛІ

Аннотация: Алдыңғы жылдың сәуір айында Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халыққа Жолдауын жария етті. Аталған жолдау өзге жолдаудан өзгеше түрде қабыл алынды. Өйткені мұнда қазақ ұлтының тағдырына, болашақта оның Мәңгілік ел болып қалуына қатысты тағдыршешті, тарихи үндеу тасталды. Ол – 2025 жылға дейін қазақ жазуын латыннегізді жаңа ұлттық әліпбиге көшіру. Бұл оқиға қоғамда үлкен резонанс туғызды. Латыннегізді жаңа ұлттық қазақ әліпбиі – рухани жаңғырудың бір әрі бірегей белгісінің бірі, қазақ ұлтының келбетін, болмысын танытатын ерекше бояулы нақыш, ұлттық әлпет, бренд.

Бұл асығыстықты қаламайтын үдеріс болуы тиіс. Келіп түскен мындаған әліпби жобаларын жақсылап електен өткізіп, талқылап, ішінен дыбыстарды дәл таңбалауға ыңғайлы, көзкөрімге әсерлі көрінетін үздік жобаны таңдау – қиынның қиыны және онда біреудің атақ-лауазымына, беделіне артықшылық беретін науқан емес. Мұнда латын әліпбиге ілгері жылдары көшкен түркінегізді елдер тәжірибесі де зерттелуде.

Тірек сөздер: әліпби, қазақ ұлттық әліпбиі, латын қаріпі, шетелдік тәжірибе, дыбыс, ақутты әліпби, таңба, дәйекше

Н.К. Шуленбаев

научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан

НОВЫЙ АЛФАВИТ – ГАРАНТИЯ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация. В апреле прошлого года Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев обратился с посланием к народу Казахстана «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Данное послание было принято иначе, чем предыдущие. Потому что был брошен судьбоносный, исторический призыв к судьбе казахской нации и ее будущему как вечному народу. Это до 2025 года перевод казахской письменности на новый национальный алфавит, основанный на латинице. Это событие вызвало большой резонанс в обществе. Новый казахский национальный алфавит на основе латиницы – один из уникальных знаков духовного обновления, своеобразный колоритный узор, национальный облик, бренд, отражающий образ и сущность казахского народа. Это должен быть процесс, не требующий спешки. Сложно перебрать тысячи представленных проектов алфавита, обсудить их и выбрать лучший проект, удобный

для точной маркировки звуков и визуального восприятия, и это не кампания, отдающая предпочтение чьему-то положению и престижу. В этой работе исследуется и опыт тюркоязычных стран, которые ранее перешли на латинский алфавит.

Ключевые слова: алфавит, национальный казахский алфавит, латинская графика, зарубежный опыт, звук, акутный алфавит, знак, диакритика

N.K. Shulenbayev

Researcher at the A. Baitursynuly Institute of the Linguistics,
Master of Arts, Almaty, Kazakhstan

NEW ALPHABET - KEY TO SPIRITUAL MODERNIZATION

Annotation. In April last year, the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev voiced a message to the people of Kazakhstan «Bolashaka baadar: ruhani zhagyru». This message was received in a different way than the message. Last month, a historical audition of the fate of the Kazakh nation took place, that in the future it became an Eternal Country. He is a translation of the new national alphabet with the Latin alphabet until 2025. This caused a great resonance in society. The new national Kazakh alphabet in Latin is one letter of spiritual rebirth, one of the most striking examples symbolizing the origin and existence of the Kazakh nation, national ornament, brand.

This should be an easy process. To properly select from thousands of incoming projects, consider them, choose the best project among them, which is suitable for the correct naming of words, visual perception - the most difficult of the complex ones and here it is not appropriate to give preference to someone's title, position, authority. This work also explores the experience of the Turkic-speaking countries that previously switched to the Latin alphabet.

Key words: alphabet, national Kazakh alphabet, Latin graphics, foreign experience, sound, acute alphabet, sign, diacritics

Өткен жылғы сәуірде Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халыққа Жолдауын жариялады. Бұл жолдау бұрынғы жолдаулардан өзгеше сарында қабылданды. Себебі мұнда қазақ ұлтының тағдырына, болашақта оның Мәңгілік ел болып қалуына қатысты тағдыршешті, тарихи үндеу тасталды. Ол – 2025 жылға дейін қазақ жазуын латын-негізді жаңа ұлттық әліпбиге көшіру. Бұл оқиға қоғамда үлкен резонанс туғызды. Латын негізді жаңа ұлттық қазақ әліпбиі – рухани жаңғырудың бір әрі бірегей белгісінің бірі, қазақ ұлтының келбетін, болмысын танытатын ерекше бояулы нақыш, ұлттық әлпет, бренд.

Бұл шешімді жалпы қазақ қоғамы қолдап, дереу үн қата бастады. Алайда ол «ұр да жық», «шаш ал десе, бас алатын» науқаншылықты, асығыстықты қаламайтын үдеріс болуы тиіс. Келіп түскен мыңдаған әліпби жобаларын жақсылап електен өткізіп, талқылап, ішінен дыбыстарды дәл таңбалауға ыңғайлы, көзкөрімге әсерлі көрінетін үздік жобаны таңдау – қиынның қиыны және онда біреудің атақ-лауазымына, беделіне артықшылық беретін науқан емес. Мұнда латын әліпбиге ілгері жылдары көшкен түркінегізді елдер тәжірибесі де зерттелуде.

Өткеннен еш сабақ алмаған халқымыз бұл үдерісте де асығыстыққа, науқаншылыққа бой ұрды. Жетілдірілген, соңғы шешімі жарияланған әліпби нұсқасы қабылданбай жатып, алғашқы екі нұсқа бойынша жазу етек алды. Түсінікті айтсақ, көшедегі баннерлер, маңдайшадағы жарнамалар, мекеме, кәсіпорын, тіпті аудан, қала, ауыл, көше атаулары әлі жетілдірілмеген әліпбиде жазыла бастады. «Осы әліпбиде еңбектер жазып, оқулықтар, оқу құралдарың, сөздіктер шығаруды бастайық» деушілер де табылды. Қазіргі әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында бұл үлкен шығынды қажет етері рас. Онда әліпби әр ауысқан сайын атауларды өзгерту қажет болады.

Менің ойымша, алдымен әліпбидің ақырғы нұсқасын қолдану туралы соңғы жарлық шығуы қажет. Алдымен әліпбиді дұрыстап алған жөн. Өйткені нашар әліпбиден жақсы емле ережелері жасалынбайды. Одан кейін оны халыққа таныстыру, оқыту, үйрету жұмыстарының ауқымды көлемде жүргізілуі, сапалы жетілдірілуі іске асады, асықпай, жан-жақты ойластырылған, жіті зерттелген емле ережелері жарық көреді. Соның негізінде жаңа латын графикасында жазылған еңбектер өмірге жол тартуы ықтимал. Бірте-бірте оқулықтар, оқу құралдары, сөздіктер жариялана бастайды, сөйтіп, жаңа жазуға көшу кезең-кезеңімен әрі бірнеше жыл кирилл әліпбиімен қатарлас жүре береді. Латыннегізді қазақ ұлттық әліпбиіне көшу барысында ономастикалық атауларды, терминдерді латынша транскрипциялау мен транслитерациялау, олардың орфограммасын жасау жұмыстары да мұқият жүргізілгені абзал.

Алғаш халық назарына ұсынылып бекітілген екі әліпбидің бірін «диграф (қос-әріпті) әліпби, екіншісін «апострофты (әріптен кейінгі үтір, дәйекше) әліпби» деп атап алдық. Бұл екі жобаның да өрескел кемшіліктері көзге ұрып тұрды. Бұларда «бір дыбысқа – бір әріп» қағидасы сақталмады, дыбыстар дәл таңбаланбады, жазуда ынғайсыздық туды және тіпті бір қараған адамға әріптер көзкөрімге оғаштау көрінгені де белгілі. Одан кейін 2018 жылғы 19 ақпанда тағы да жаңа әліпби нұсқасы бекітілді. Енді мұны «ақутты (ноқатты) әліпби» деп атай бастадық.

Жаңа әліпбиде кейбір дыбыстар ақут диакритикасымен белгіленген. Әлем елдері тәжірибесінде диакритика әдетте дыбыстардың жуан-жіңішкелігін, екпін түсуін, ызың және жұмсақ (палаталь) дабыстарды белгілеуде, сөз жігін ажыратуда қолданылатыны белгілі. Біз де дыбыстарды бірыңғай ақут белгісімен танбалағанша, әртүрлі дәйекшелермен жазғанымыз жөн болар еді. Ал енді апостроф дәйекше емес, диакритика – дәйекше, яғни жалпы атау. Диакритика дегеніміз – әріп үстіне, астына қойылатын әр түрлі белгілер, ноқаттар. Диакритиканың бірнеше түрі, атаулары бар. Олар: әріпасты *седиль* және *бревис* диакритикасы /*ʃ̣ʃ̣*/, әріпүсті *карон* диакритикасы /*ĜĜ*/, дауыстылардың жіңішке жұптарын таңбалайтын әріпүсті *умлаут* диакритикасы /*ä*/, дауыстының ұзақтығын, созылынғы жұптарын білдіретін *макрон* (*Ā*), *ызың* дауыссыздарға (*ч, ж, ш*) қойылатын *гачек* (*Č*) диакритикасы, дыбыстың жұмсақтығында (палатализация) білдіретін *седиль* (*Ń*) диакритикасы және дауыстының жуан сынарын белгілеуде *циркумфлекс* (*Ů*) диакритикалық таңбасы, т.б. Мұның бәрі, сайып келгенде, А.Байтұрсынұлының бір ғана «дәйекше» сөзімен астасып жағыр.

Бұл белгілер жайында белгілі фонетист-ғалым Ә.Жүнісбеков былай дейді: «Біздің жерден жеті қоян тапқандай болып «апостроф» деп әріптің бір шекесін шертіп сәндеп, «диакритика» деп әріп төбесіне сызықша қойып шендеп, *O*

әріпінің белінен тартып *ө* жасап мәндеп, *ae*-ні қосақтап *ә* деп егіздеп жүргеніміздің бәрі – Ахаңнан қалған үлгі. Ендеше, қазіргі жоба авторлары алып отырған жуан-жінішкелік белгілер (әртүрлі нұсқасына қарамай) – сол А. Байтұрсынұлы салған саражол. Арабы таңбалар негізінде туындаған дәйекше дауыстылардың жуан-жінішке таңбасына таңылып, кирилшеге көшті. Енді, міне, кирилшеден «апостроф, қос нүкте, сызықша, қосақ әріп болып», мың құбылып, латынша жобаларда жүр. Қалай құбылса да бәрінің мазмұны, яғни емле қызметі – сол бір дәйекше». Әлімхан ағамыз өзінің сан жылдарғы еңбегі нәтижесінде, ықшамдалған 28 әріптен тұратын, бас-аяғы тап-тұйнақтай, ынғайлы латыннегізді қазақ әліпбиін ұсынған еді. Өкінішке орай, неге екенін қайдам, бұл жоба ескерусіз қалды.

Әріптердің қосымша белгілері жайлы тағы бір танымал фонетист-ғалым З.М.Базарбаева: «Қазақ тілінде үнемдеп жазуды алғаш рет ұсынған қазақ тіл білімінің қабырғасын қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы еді. Сингармонизм заңы бойынша, қазақ сөздер я бірыңғай жуан, я бірыңғай жінішке айтылатыны белгілі. Сөздерді бірыңғай айту үшін ғалым олардың алдына «дәйекше» деген таңбаны (белгіні) қолданған. Қазақ әліпбиін үнемдеу жайында қазақ филологиясының алғашқы профессоры Құдайберген Жұбанов та жазған. 1935 жылы ғалым қазақ әліпбиін орфографиясын өзгерту жайында жоба ұсынған болатын, жазуды үнемдеу мақсатында дауыстылар мен дауыссыздарды азайтып, бірнеше фонеманы бір әріппен таңбалауды көздеген. Әр тілдің әліпбиі дыбыстарды шартты түрде таңбалайды. Оның жетіспеушіліктері мен кемшіліктері орфографиялық қағида-лармен өтеледі. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасағанда фоно-логиялық және орфографиялық заңдылықтарды да ескеру қажет» дегенді айтады.

Жаңа әліпбидегі әріптердің таңбалануы мынадай: Aa (a), Á á (ә), B b (б), V v (в), G g (г), Ğ ğ (ғ), D d (д), E e (е), J j (ж) Z z (з), I ı (и, й), K k (к), Q q (қ), L l (л), M m (м), N n (н), Ñ ñ (ñ), O o (o), Ó ó (ө), Pp (п), R r (р), S s (с), T t (т), Ý ý (у), U u (ұ), Ü ü (ү), F f (ф), H h (h, x), Ch / ch (ч), Sh / sh (ш), Y y (ы), I i (і).

Әліпбиде *ı*(*u*) дыбысы *I ı*, *ı* дыбысы *Y u* таңбасымен беріліпті. Бұларды, керісінше, яғни *ı*(*u*)-ді *Y u* таңбасымен, *ı*-ны нүктесіз *I ı* таңбасымен беру дұрыс болатын шығар. Тіпті екі *ı*-ді (*й*, *и*) бір таңбамен белгілеуге болмайды, оның бірі – дауысты, ал екіншісі – дауыссыз. Ал *u* дыбысы ақутты *Ū ū* таңбасымен берілген. Бұл еш қисынға келмейді. Олай болса, *u*-ды әлем тәжірибесіне сүйене отырып, *Ww* таңбасымен берген жақсы болар еді. Сонда айта-айта жағымыз талған, жұртшылыққа түсіндіре алмаған *mi*, *ki*, *su*, *tu* сөздерін айтылымы бойынша *mi* (*мый*), *ki* (*киі*), *suw* (*суу*), *tiw* (*тұу*) деп қатесіз жаза, айта алар едік. Сондай-ақ *ie*, *қыыр* тәрізді сөздерді *iye* (*і-уе*), *qıyır* (*қи-уір*) түрінде дұрыс буынға бөліп тасымалдауға болады. Бұлай таңбалау туыстас түркі тілдерінде бар. Айтпағым: *ı*, *ı* дыбысын *I ı*, *ı* дыбысын *Y u*, *u*-ды *Ū ū* ретінде таңбалау еш қисынға келмейді, жазуда ынғайсыздық тудырады және бір қарағанда көзкөрімге де оғаш көрінеді.

Сондай-ақ *h* мен *x* дыбыстарында бір ғана *h* таңбасымен беріліпті. Бұл өте дұрыс деп білемін. Біріншіден, егер қалдырғымыз келсе, фарингал (тамақ) *h*-ны сақтап қаламыз, екіншіден кірме дыбыс *x*-дан арыламыз. Енді *x*-дан баста-латын сөздер *h* арқылы жазылатын болады. Мысалы: *habar* (хабар), *hat* (хат), *halık* (халық) және т.б. Алайда бұл сөздер айтқанда қазақтың *қ* әріпі арқылы айтылатыны (*қабар*, *қат*, *қалық*) тағы бар. Онда мұндай сөздерді әліпбидегі *q* әріпі арқылы жазған дұрыс. Ол *qabar*, *qat*, *qalıq* түрінде көрініс табады.

Әліпбиде *ш* дыбысына *sh*, *ч* дыбысына *ch* таңбалары беріліпті. Менің ойымша, бұл екі дыбысқа бір таңба (*sh* немесе *ch*) берген жөн болар еді. *shar*, *shek* сөздерінің бірін *шар*, екіншісін *чек* деп оқи алатынымыз кәміл. Ал әліпбиде мұнымен қоса *х*, *h* дыбыстарын белгілейтін *h*, *с* дыбысын белгілейтін *s* таңбасы барынескерсек, бұл дыбыстар сөзде қатар келгенде оларды тану, түсіну қиындығы туады. Мысалы: *ashana* (*асхана ма, жоқ ашана ма*), *Ashat* (*Асхат па, жоқ Ашат па*) және т.б. Сондықтан *ш*, *ч*, *с* және *х*, *h* дыбыстарының таңбаларын да реттеу қажет.

Ақут әліпбиде кірме *я*, *ю*, *ё*, *щ*, *ц* дифтонгтер (қосар дыбыс) енгізілмеген. Бұл дұрыс та. Кейбіреулер «енді кірме сөздерді қалай таңбалаймыз» дегенді айтып қалады. Бұларды жазғанда жеке-жеке әріптермен таңбалауға болады. Меніңше, *я* әрпі *ya,ю* әріпі *yw*, *ё* әріпі *yobolyp* таңбаланады. Мысалы: *quya* (қия), *ayu* (аю), *shyotka* (щётка). Ал *щ* әріпі *sh* таңбасымен белгіленеді. Сонда үш әріп (*ш,ч,щ*) бір ғана *sh* не *ch* болып жазылады.

Тіпті болмаса, *ш* (*щ, ч*) дыбысын бір ғана *ʃ ʒ* таңбасымен білгілеуге болатын шығар. Бұлай белгілеу жалпы әлем тәжірибесінде және фонетист-ғалым Ә. Жүнісбек ұсынған әліпби жобасында да бар. Бұл тұрғыда белгілесек, дыбыстарды шатастыру орын алмас еді. Бір жағынан, *ш* дыбысы дыбысталуға *с* дыбысымен жуықтау келеді. Сонда *с* дыбысы *Ss* таңбасымен беріледі де *ш* (*щ, ч*) дыбысы бір ғана *ʃ ʒ* таңбасымен беріледі. Екеуінің дыбысталуы да, таңбалуы да жақын болады, айырмашылығы ш-ға дәйекше қойылады. Соңғы кезде осындай ұсыныс-тар жиі айтыла бастады. Ал енді «әліпбиіміз ақутты әліпби ғой» дегенге келсек, онда *ш* (*щ, ч*)-ны жазуда әріптің жоғарғы жағына ақут дәйекшесін қойып (*Š š* (*ш, щ, ч*) жазайық.

Ал *ц* кірме әріпін *с* (*с*) арқылы таңбалай береміз. Онда бұрынғы *цемент*, *цирк* тәрізді біршама сөздер тіліміздің фонетикалық ерекшелігіне бейімделіп, *sement* (семент), *styrık* (сыйрық) болып жазылады. Несі бар, қазір оғаштау көрінгенмен жүре-жүре үйренеміз, сөздерді тілімізге ыңғайлап алуды меңгереміз. Ал егер бұл қосарлы дыбысты жеке белгілейік десек, оған *ts* (*тс*) қосарлы таңба береміз. Ол жағдайда *цемент*, *цирк* сөздеріміз, тиісінше *tsement* (тсемент), *tstyrık* (тсыйрық) болып жазылады. Әрине бұлай жазу қате саналады, өйткені қазақ тілінде екі дауыссыз қатар жазылмайды. Сол алғашқы нұсқа қисынға келеді.

Егер кірме әріптерді жаңа ұлттық әліпбиден алып тастаймыз десек, онда бұл әрекет барлық кірме дыбыстарға қатысты болуы тиіс еді. Алайда ақут әліпбиде *в*, *ф*, *х*, *ч*, тәрізді кірме дыбыстар берілген. Соңғы кездері осы әріптерді де әліпбиден аластатуды жақтаушылар көбейіп келеді. Онда бұрынғы *вагон*, *фабрика чемпион*, *хабар* тәрізді сөздер, тиісінше *багон*, *пабрика*, *шемптион*, *қабар* түрінде дыбыс-талатын әрі жазылатын болады.

Енді өзім түзету ұсынған әліпби бойынша бір-екі сөйлем жазып көрейін. *Men Almatı qalasında turamin. Almatı – elimizdiñ mádeny astanası. Ol – ásem qala.* Көріп отырғанымыздай, таңбалар жазуда еш ыңғайсыздық, көзкөрімге оққылық туғызып тұрған жоқ. Бейне бір бұрыннан солай жазып жүргеніміз сияқты, барлық әріп өз орнында тұрғандай сезінесіз.

Біреулер «мына әріп таңбасы каракалпақта бар, ана әріп өзбекте бар, ал мына әзірбайжан мен түрікте бар, олай болмайды, біздің әліпби басқалардан ерекше, теңдессіз болу керек» деп байбалам салады. Дұрыс та шығар. Алайда жаңа әліпби жасауда әлем елдерінің, түркітекес елдердің озық үлгілерін пайдаланғанның еш оғаттығы жоқ дегенді айтқым келеді.

Қорыта айтқанда, әлі де кейбір әріптердің таңбаларын өзгертіп, оларды жетілдіріп, тек содан кейін ғана тап-тұйнақтай емле ережелерін жазып шығуға болатынын байқап жүрміз. Бұл істе асығыстыққа, науқаншылдыққа жол берудің еш қажеті жоқ. Әріптердің артық-кемшілігі оларды қолданғанда (жазғанда, оқығанда) белгілі болатын тәрізді. Алда әлі қыруар жұмыстар жүргізілуі тиіс. Оның ішінде компьютер пернатақтасына төл дыбыстарымызды беретін таңбаларды орналастыру мәселесі де бар.

Қысқасы, жана ақутты әліпби төрт аяғынан тең басқан, теңдессіз, мінсіз жоба деп бағалауға әлі ерте тәрізді. Ақыры ақутты әліпби қабылдаған екенбіз, кейін өкінбестей оны жетілдіріп, талқылап, ұсыныстар жасап отыру қажет. Бұл әліпбиді ширата түсу үшін келелі пікір, салиқалы ой, сындарлы ұсыныстар айту, қалың жұртшылықтың, зиялы қауымның, әсіресе тілші ғалымдардың азаматтық, ғалымдық парызы деп білемін. Өйткені әліпби астарында елдің көкейкесті арман-мақсаты, кемел келешігі тарих таразысына түсіп тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

[2] Жүнісбек Ә. Төл дыбыс – төл әліпби // Тамыры терең әліпби: жалпытүркілік бірегейліктің мызғымас негізі» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 27 сәуір, 2017 ж. –317 б.

[3] Базарбаева З.М. Рухани жаңғыру: қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі // Бұл да сонда.